

УДК 001.89:63(091)(477)«1940»

КОВАЛЕНКО
Світлана Дмитрівна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
докторантка
Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
НААН,
kovalenkod@ukr.net
(м. Київ)

КОЛГОСПНА ДОСЛІДНА СПРАВА ЯК СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УРСР (1940-ті РОКИ ХХ СТ.)

В статті охарактеризовано функціонування та розвиток колгоспної дослідної справи у 40-х роках ХХ століття з ціллю оцінки щодо вирішення тогочасних актуальних галузевих проблем в зв'язку з поставленими завданнями сільського господарства УРСР. За допомогою загальнонаукових методів: аналіз та синтез; наукового пізнання – проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний; історіографічного та джерелознавчого аналізу представлено дослідницьку діяльність колгоспних хат-лабораторій та будинків сільськогосподарської культури з вирішення найактуальніших галузевих питань означеного періоду. З'ясовано ефективність практичної діяльності і здобутків в колгоспній дослідній справі, зважаючи на зміни форм її діяльності з врахуванням оновлених завдань, поставлених на республіканському і союзному рівнях.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, колгоспна дослідна справа, хата-лабораторія, будинок сільськогосподарської культури, Україна.

RESEARCH COLLECTIVE FARM SYSTEM OF THE CASE AS A SCIENTIFIC SUPPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF UKRAINIAN SSR (1940-S OF THE XX CENTURY)

The article characterizes functioning and development of the research collective farm in 40-s of XX century for the purpose of assessment to solve contemporary current branch problems in connection with the objectives of Agriculture of Ukrainian SSR. The research work of the collective houses- laboratories and houses of agriculture to address the most pressing branch problems of the definite period is represented using scientific methods: analysis and synthesis; scientific knowledge - problem-chronological and comparative-historical; historiographical and sources

analysis. The effectiveness of practice activities and achievements in the research collective farm taking into account changing of forms of its activities, updated targets set at the national and republic level was found out.

Keywords: *agricultural research work, research collective farm, house-laboratory, house of agriculture, Ukraine.*

КОЛХОЗНОЕ ОПЫТНОЕ ДЕЛО КАК СИСТЕМА ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА УССР (1940-^{ЫЕ} ГОДЫ XX В.)

В статье охарактеризовано функционирование и развитие колхозного опытного дела в 40-х годах XX века с целью оценки касательно решения актуальных отраслевых проблем того времени в связи с поставленными задачами сельского хозяйства УССР. При помощи общенаучных методов: анализ и синтез; научного познания – проблемно-хронологический и сравнительно-исторический; историографического и источниковедческого анализа представлена опытная деятельность колхозных хат-лабораторий и домов сельскохозяйственной культуры по решению актуальных отраслевых вопросов указанного периода. Изучена эффективность практической деятельности и достижений в колхозном опытном деле, учитывая изменение форм его деятельности с обновленными задачами на республиканском и союзном уровнях.

Ключевые слова: *сельскохозяйственное опытное дело, колхозное опытное дело, хата-лаборатория, дом сельскохозяйственной культуры, Украина.*

У 30-х роках минулого століття з'явилася і набула стрімкого розвитку колгоспна дослідна справа як нова система організації наукового забезпечення аграрного виробництва УРСР. Літературні та архівні джерела свідчать, що станом на початок 40-х років, вже були отримані суттєві напрацювання. Цей період дослідництва у колгоспах характеризується постановкою дослідів через колгоспні хати-лабораторії як осередки агрономічної культури в селі. Наслідки їх широкої діяльності стали цінним внеском в сільськогосподарську науку [1]. Наступне десятиліття у розвитку колгоспної дослідної справи відзначено новими організаційними формами діяльності і результатами роботи.

Вивченню питання діяльності колгоспної дослідної справи як феномену радянської доби, організаційного аналогу якої не знав світ, присвячено незначну кількість наукових праць. Певною мірою це питання висвітлено у науковому доробку сучасного відомого вітчизняного історика науки, академіка

В. А. Вергунова [2–5], а також В. В. Баленка [6], Т. І. Соколової [7], відомих вчених того часу Ю. Ф. Гомона [8], Т. Д. Лисенка [9–10]. Окремі аспекти розвитку колгоспної дослідної справи у наукових публікаціях досліджує сам автор цієї статті [11–13]. Деякі історичні площини колективного дослідництва в межах колгоспів представляють збірки документів та матеріалів [14–15]. Однак всі наукові праці цю проблематику розкривають фрагментарно або частково, а комплексного дослідження щодо функціонування колгоспної дослідної справи у 40-х роках ХХ ст. на сьогодні не існує взагалі, що підкреслює актуальність даної наукової статті.

Метою публікації є розкриття функціонування та розвитку колгоспної дослідної справи у 40-х роках ХХ ст. з ціллю оцінки щодо вирішення актуальних галузевих проблем у зв'язку з оновленими завданнями сільського господарства УРСР.

В основу дослідження полягають принципи історичного дослідження: історизм, об'єктивність, системність, наступність, комплексність, науковість та багатофакторність. Це сприяє цілісному і всебічному охопленню аспектів щодо формулювання наукових та організаційних основ функціонування та розвитку колгоспної дослідної справи в УРСР. Використовувалися загальнонаукові методи (аналіз, синтез). Особлива увага приділена власне історичним методам наукового пізнання (проблемно-хронологічному, порівняльно-історичному). Використано методи історіографічного та джерелознавчого аналізу.

На початку 40-х років ХХ ст. кожен регіон мав велику кількість хат-лабораторій, створених з метою вивчення визначених на державному рівні важливих галузевих питань у землеробстві й тваринництві. Народний комісаріат земельних справ УРСР (Наркомземсправ УРСР), як керівний сільськогосподарський орган, закріплював за науково-дослідними установами та дослідними станціями профільні їм хати-лабораторії.

Приміром, Український інститут зернового господарства станом на 1940 рік з метою науково-методичного керівництва дослідною роботою у своєму підпорядкуванні мав 40 хат-лабораторій, які вирішували окремі питання

в галузі землеробства. Зокрема, вивчалася агротехніка зернових і просапних культур в східному регіоні чи Степу республіки. З 1939 року в хатах-лабораторіях вивчали способи посіву і норми висіву зернових культур, що мало велике практичне значення для колгоспного виробництва. Перевага загущеного до 6,25 см рядкового і перехресно-рядкового посіву зернових культур, порівнюючи із звичайним рядковим, була підтверджена даними науково-дослідних установ і особисто передовиками сільського господарства.

За даними колгоспів ім. Ворошилова Мелітопольського району та «Гігант» Приазовського району, що знаходилися у Запорізькій області, урожай озимої пшениці по пару, залежно від способу посіву, був різний. У колгоспі «Гігант» при перехресно-рядковому і загущеному посівах (норма висіву – 160 кг/га) одержано врожай на 1–2 ц/га вищий проти врожаю з ділянок, де посів провадився звичайним рядковим способом. У колгоспі ім. Ворошилова на ділянках, де посів було проведено загущеним рядковим способом, одержали 22,3 ц/га, а на ділянках, засіяних звичайним рядковим способом – 20,5 ц.

Дослідами Українського інституту зернового господарства встановлено, що норма висіву залежить від висоти агротехнічного фону. Зменшення норми висіву озимої пшениці по пару нижче 130 кг призводить до зниження врожаю як при звичайному рядковому, так і при загущеному посівах. Так, наприклад, у колгоспі «Промінь культури» Мелітопольського району Запорізької області урожай озимої пшениці по пару, залежно від норми висіву, при загущеному способі посіву був такий: при нормі висіву 150 кг/га – 21,5 ц, при висіві 140 кг/га – 19,5 ц, при висіві 130 кг/га – 19,3 ц, при висіві 120 кг/га – 17,0 ц. У колгоспі ім. Ворошилова Мелітопольського району Запорізької області за загущеного способу посіву урожай озимої пшениці при нормі висіву 140 кг/га становив 22,3 ц/га, при нормі 126 кг – 22 ц/га, при нормі ж висіву 105 кг – 20 ц/га. Аналогічні дані одержано і в колгоспі «Жовтнева перемога» Криничанського району Дніпропетровської області. При нормі висіву 142 кг/га урожай становив 25,6 ц; 120 кг – 24,6 ц; 110 кг – 22,2 ц/га. Отже, як бачимо, при зниженні норм висіву, урожай озимої пшениці зменшувався на 2,5 ц/га [16].

Як свідчить у своїй статті завідувач сектору агротехніки Донецької селекційно-дослідної станції М. Т. Федоровський, розгорнулася широка спільна робота з вивчення питань агротехніки між Донецькою селекційно-дослідною станцією та 60 хатами-лабораторіями області. Станція велику увагу приділяла кваліфікації кадрів. Станом на 1940 рік нею підготовлено понад 300 завідуючих хатами-лабораторіями. Систематично проводилося науково-методичне керівництво всіма хатами-лабораторіями: розроблялися схеми дослідів і методичні вказівки; здійснювалися виїзди наукових працівників у колгоспи; підтримувалося постійне листування поштою із завідуючими хатами-лабораторіями. Результати роботи кращих хат-лабораторій станцією узагальнювалися і передавалися у колгоспне виробництво. Кращий досвід популяризувався у пресі та на нарадах. Організовувалися районні екскурсії на поля кращих хат-лабораторій

Хати-лабораторії Донбасу проводили вивчення питань в межах окремих ґрунтово-кліматичних зон: північно-східної (Старобільської), західної, центральної (Донецький кряж), південної і приазовської. Ними вивчалися першочергові питання: вивчення впливу гною на врожай зернових культур; дослідження ефективності мінеральних добрив взагалі, та їх впливу на врожай ярих культур; з'ясування впливу удобрення сільськогосподарських культур; вивчення основних елементів агротехніки зернових культур та проса; дослідження окремих питань вирощування і догляду за польовими культурами. Як позитив, досвід роботи кращих хат-лабораторій Донбасу широко представлявся на Всесоюзних сільськогосподарських виставках 1939 і 1940 років [17].

На початку 40-х років значну роботу проводили науково-дослідні установи у галузі тваринництва. Зокрема, у галузі бджільництва на часі стояло питання селекції. Лідируючою установою в питаннях вітчизняної селекції була Українська науково-дослідна станція бджільництва. На думку директора Цюрупинського опорного пункту бджільництва А. Ф. Чебанова, селекційна робота на пасіці повинна була відбуватися в межах колгоспів. Масова селекція

в бджільництві мала проходити випробування Українською науково-дослідною станцією бджільництва та її опорними пунктами. Селекція з перевіркою маток за потомством – це поглиблена форма масової селекції, що має на меті добір маток-поліпшувачок шляхом точної оцінки спадкових задатків. Для цього потрібен не тільки виробничо-контрольний облік, але й біометричне опрацювання його матеріалів.

Поглиблена селекція з перевіркою за потомством в умовах як УРСР, так всього Радянського Союзу, повинна була проводитися через селекційну пасіку наукового характеру. В Україні цю функцію виконував Цюрупинський опорний пункт бджільництва, який постачав колгоспним пасікам запліднених маток-сестер для випробування. Вони їх випробовували (не менше 20–30 маток на одній пасіці при стількох же контрольних) із своїми кращими матками [18].

В будь-який час належна організація дослідної справи в різних галузях сільського господарства вимагала проведення фахових заходів, оскільки саме в ході таких зібрань проводився широкий обмін думками й відбувалося прийняття важливих рішень – основоположних для всіляких починань. Тому для вирішення актуальних у бджільництві питань при Українській науково-дослідній станції бджільництва 20–22 лютого 1941 року відбулася Українська нарада по бджільництву. В ній взяли участь передовики-пасічники, зоотехніки районних земельних відділів по бджільництву та наукові працівники. Основним питанням заходу стало підвищення продуктивності пасіки за методом старшого наукового працівника Вірменської дослідної станції тваринництва А. Котогяна, який запровадив новий спосіб догляду за бджолами. В ході засідань було розроблено і затверджено методику організації в 1941 році виробничих дослідів за способом А. Котогяна на колгоспних пасіках УРСР. Учасники зібрання взяли зобов'язання поставити досліди у себе на пасіках не менше як на п'ятьох бджолосім'ях. Постановка дослідів планувалася протягом весни – осені 1941 року в різних областях УРСР на пасіках, забезпечених доброю кормовою базою, достатньою кількістю порожніх вуликів, штучною вощиною, пасічницьким інвентарем та необхідним обладнанням (обігрівачами, вагами,

термометрами, кип'ятильниками, казанами і комплектами для виведення маток) та здоровими бджолосім'ями [19].

Період 1941 – 1945 років став одним з драматичних сторінок в історії сільського господарства та його наукового забезпечення у роки Другої світової війни на тимчасово окупованій території та в евакуації. Ще на початку 1941 року в галузевій дослідній справі планувалося вирішення низки нагальних питань, однак у червні 1941 року все змінилося. В зв'язку з наближенням військових дій було видано ряд галузевих постанов союзного та республіканського значення. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна» від 27 червня 1941 року було здійснено евакуацію на місцях. Оскільки лінія фронту стрімко наближалася, то Наркомзем УРСР розробив певні заходи щодо евакуації, визначення маршрутів, черговості, видів транспортування тощо. Згідно з постановою уряду УРСР «Про перегін, розміщення й підготовку до зими худоби» від 11 серпня 1941 року в окремі області РРФСР на постійну роботу з УРСР було відряджено 240 зоотехніків і 95 ветлікарів. Евакуювали сім'ї колгоспників, спеціалістів сільського господарства УРСР до Поволжя, Казахстану, Азербайджану, Грузії тощо. Наприклад, у Тамбовській області у 1943 році працювало 7253 колгоспники з України. До Саратовської області прибуло 136 колгоспів. В інших областях до роботи стали у сільськогосподарське виробництво близько 3 тис. комбайнерів, механіків, агрономів, інших спеціалістів з УРСР. В межах постанови Державного комітету оборони «Про порядок передачі на тимчасове утримання евакуаційної худоби колгоспникам» дозволялося Наркомзему СРСР, радянським республікам і виконкомам країв і областей, які приймали евакуйовану продуктивну худобу на тимчасове утримання, розміщувати її не лише в радгоспах і колгоспах, а й у садибах колгоспників і радгоспників у відповідно визначеній кількості в межах областей і країв. На жаль, через обмаль часу не вся племінна худоба була евакуйована з українських територій, тому втрачена для науки назавжди [20, с. 6–7]. Велика робота була пророблена щодо збереження і тимчасового

перебазування до РРФСР своїх науково-дослідних установ [21]. Відомо, що не всі науково-дослідні установи та їхні співробітники з різних причин змогли евакуюватися на Схід СРСР. Багато їх у складних умовах окупації продовжували дослідницьку роботу та зберігати майно.

Отже, ситуація склалася така, що в період окупації німці зіткнулися з розрухою внаслідок проведення евакуації. Оскільки, А. Гітлер притримувався ідеї про необхідність збереження в сільському господарстві окупованих територій колективних форм виробництва продукції, то було введено новий порядок землекористування в Україні згідно з наказом А. Розенберга від 15 лютого 1942 року. Цим документом передбачалося утворення громадських господарств і державних маєтків на заміну колгоспам і радгоспам. Також було створено низку структур господарського управління. Всі ці заходи німці направили на відновлення сільськогосподарського виробництва на українських землях. Крім німецької господарської адміністрації було створено місцеві цивільні земельні органи: окружні, обласні та районні земельні управи, функції яких полягали у вирішенні питань агротехніки, землевпорядкування та ін. Так, німецька влада намагалася провести аграрну реформу на окупованій українській території, яка кінцевим результатом вбачала створення окремих індивідуальних господарств. Водночас із реформами, які декларували позитивні зрушення у сільськогосподарському господарстві окупованих земель, загарбники грабували сільськогосподарські ресурси України. Вони вивозили до Німеччини продукти харчування і людський ресурс. Примусово було вивезено сотні тисяч сільської молоді для різного роду діяльності [20, с. 12].

Як бачимо, відповідно до німецького реформування аграрної галузі окупованої української території, було здійснено низку змін у цьому напрямку. Так, на зміну колективним господарствам колгоспам і радгоспам прийшли громадські господарства і державні маєтки. Зокрема, Державний архів Сумської області зберігає документи кількох так званих державних маєтків, що функціонували на території області під час окупації 1941 – 1943 років. Тому знаходимо цікаві відомості стосовно функціонування у той час низки дослідних

установ на Сумщині: Українського інституту конопель, Іванівської дослідної станції, Сумської рослинницької станції та такої дослідної установи як Сульська болотна станція (створеного німцями на базі Сульського дослідного поля), кількох контрольно-насінневих лабораторій (організованих за наказом Роменської магістратури від 18 жовтня 1941 року про створення контрольно-насінневих лабораторій).

Відповідно до визначених окупаційною владою завдань, контрольно-насінневі лабораторії проводили низку робіт: інструктаж державних і громадських господарств, хат-лабораторій, робітників складів, перевірку охорони насіння, аналіз насіння порядком Держконтролю, перевірка дотримання стандартів та ін. [22]. Таким чином, розуміємо, що хати-лабораторії під час окупації функціонували, однак відповідно до німецького реформування аграрної галузі – в межах державних маєтків під керівництвом науково-дослідних установ, зокрема контрольно-насінневих лабораторій. Отже, зберігся і діяв такий тип сільськогосподарських дослідних установ як хати-лабораторії [20, с. 23].

Уже взимку 1943 року розпочалася відбудова сільського господарства УРСР у окремих визволених районах і областях відповідно до постанови У 1944 році загальна посівна площа УРСР становила 71 % довоєнного рівня, а під зерновими культурами – 80 %. У 1945 році було засіяно 76 % довоєнної площі: зерновими культурами – 84, соняшником – 125, просом – 121 %. На кінець війни в республіці нараховувалося 27500 колгоспів, 1277 МТС і 784 радгоспи.

З поступовим визволенням української території одна за одною з грудня 1943 року почали виходити постанови, що відновлювали діяльність мережі науково-дослідних установ республіки [20, с. 24, 29]

Вже у 1945 році на засіданні Колегії Наркомземсправ УРСР було розглянуто підсумки господарської діяльності колгоспів УРСР за 1944 рік і відзначено успіхи у відродженні землеробства і тваринництва. Встановлений план освоєння орних земель перевиконано. Площа посіву становила 103,5 % плану. Найкращого виконання поставлених завдань домоглися колгоспи

Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Сталінської та Чернігівської областей.

Після величезної шкоди, нанесеної галузям сільського господарства внаслідок військових дій, вітчизняні колгоспи і МТС порівняно з 1940 роком, мали: тракторів – 53,4 %; коней – 31,7 %, волів – 24,2 %. В роки війни значно більша участь у колгоспному виробництві, ніж до війни, відзначалася у жінок-колгоспниць, підлітків, людей похилого віку і непрацездатних колгоспників. На 1 січня 1945 року в колгоспах України було 83374 рільничих, городніх і садово-виноградних бригад та 316138 ланок. В середньому на ланку припадало по 10 колгоспників [23].

Звісно відразу після закінчення війни 1941 – 1945 років серед потребуючих вирішення нагальних сільськогосподарських проблем були саме питання відродження тваринництва. У зв'язку з цим, у лютому 1945 року в Москві пройшла Нарада в справі колгоспного тваринництва, скликана Наркомземсправ СРСР з метою вирішення нагальних галузевих проблем. Учасниками стали представники республіканських, крайових і обласних земельних органів, наукові працівники, зоотехніки, ветеринарні лікарі. В ході зібрання було заслухано й обмірковано позитивні та негативні результати діяльності в колгоспному тваринництві. Вся робота націлювалася на підняття продуктивності цієї галузі. Для прикладу, деякі колгоспи УРСР показували, що підняття удою можна було б домогтися (1500 л молока) за рахунок збалансованої годівлі тварин.

Від української сторони на Нараді виступали представники сільськогосподарської галузі – начальник управління птахівництва Наркомзему УРСР тов. Крементуло і начальник управління тваринництва Наркомзему України тов. Смалько. Йшла мова про широку роботу земельних органів і колгоспів у справі відновлення громадського тваринництва після німецької окупації, а саме щодо проведення заходів націлених на кількісне зростання поголів'я худоби і якісне її поліпшення, відродження державних племінних розплідників, створення колгоспних племінних ферм. Про проблеми

колгоспного птахівництва розповіла зібранню головний зоотехнік колгоспу Переяслав-Хмельницького району Київщини тов. Сапожнікова. Начальник ветеринарного управління Наркомзему УРСР тов. Горбань розповів про карантинний нагляд у боротьбі з інфекційними захворюваннями і потреби залучення до цієї справи органів міліції, а також про єдине планування ветеринарних заходів як для земельних органів, так і для всіх систем [24].

У вирії післявоєнних подій з новими силами відроджували свою роботу й колгоспні хати-лабораторії з метою поновлення колгоспного дослідництва. Зокрема, хати-лабораторії Харківщини провели велику роботу з вивчення різних способів обробітку ґрунту, передпосівної підготовки насіння, нових методів посіву, підживлення, внесення добрив, боротьби з шкідниками та збитками, з винахідництва нових знарядь і вдосконалення наявних машин, з піднесення продуктивності тваринництва тощо. Поряд з вивченням і перевіркою нових агротехнічних заходів, хати-лабораторії багато зробили щодо масового впровадження у колгоспне виробництво вивчених агрозаходів [1].

Основної уваги хати-лабораторії цього району надавали дослідженням з вивчення питань в галузі землеробства. Давно відомо і встановлено сільськогосподарською наукою, що такі заходи як лущення стерні, рання зяблева оранка та інші сприяють значному приросту урожаю всіх без винятку ярих культур. Такі заходи відразу запроваджувались не в кожному колгоспі. Однак, як приклад, в умовах колгоспу «Харківський пролетар» Вовчакського району під керівництвом завідувача хати-лабораторії В. М. Полякова було перевірено ефективність лущення стерні під цукрові буряки й встановлено підвищення врожаю буряків на 68 ц/га. Колгоспні дослідники й працівники переконалися в користі лущення стерні і стали щороку застосовувати його на практиці відносно до всієї площі під ярі посіви. В колгоспі «Перше травня» Богодухівського району під керівництвом С. Ф. Ситника перевірявся вплив строків зяблевої оранки на врожай цукрових буряків. По оранці, проведеній в кінці липня – на початку серпня врожай буряків становив на 81 ц/га більший,

ніж по оранці у вересні – жовтні. Це переконало колгоспників здійснювати ранню оранку на зяб.

Вагомий вклад внесли колгоспні хати-лабораторії і в справу винахідництва нових та вдосконалення існуючих сільськогосподарських машин та знарядь. Якщо завідувач будь-якої хати-лабораторії мав талант винахідника це було дуже добре. Наприклад, завідувач хати-лабораторії колгоспу «Червона Україна» Лозівського району Г. Ф. Пилипенко зробив ряд винаходів для піднесення колгоспного господарства. Зокрема, винайшов і виготовив для високоврожайних ланок свого колгоспу ножовий культиватор з робочими органами – тупими ножами у формі крюка. За допомогою культиватора за три проходи розпушували ґрунт на глибину до 25 см без його перевертання. Другий його винахід – апарат для підживлення буряків з ножовими сошниками, яким вносилися добрива в рідкому стані одночасно з обох боків рядка на глибину до 15 см. Третій винахід – сапа для полоття з ножами у формі крюків для розпушування. Її ножі розпушували ґрунт в міжряддях на глибину до 20 см, не залишаючи борозні. Наступний винахід – знаряддя для підсаджування буряків розсадою на зріджених місцях, що дає 100 % приживання підсаджених рослин. Завідуючий хатою-лабораторією колгоспу «Хвиля революції» Дворічанського району Л. П. Куценко сконструював апарат для підживлення буряків, який набув широкої популярності в інших колгоспах району. Завідуючий хатою-лабораторією колгоспу ім. Леніна Чугуївського району Ф. Ф. Заховаєв сконструював сапу для просапних культур, а С. П. Ротій з колгоспу ім. 14-річчя Жовтня Шевченківського району – оригінальну ручну блохоловку. Також відзначились своєю роботою кращі колгоспники-дослідники цієї області: Т. А. Кондратенко (колгосп ім. XVII партз'їзду Лозівського району), І. П. Москаленко (колгосп «Шлях Леніна» Куп'янського району), Д. К. Чайка (колгосп ім. XVII партз'їзду Богодухівського району) та ін.

Однак, земельні органи у післявоєнний час приділяли недостатньо уваги хатам-лабораторіям. Прикро, але в окремих колгоспах приміщення хат-лабораторій займали не за призначенням (колгосп ім. XVII партз'їзду

Лозівського району та ін.). Їх обладнання зберігали в коморі й воно псувалося. Але селяни, що були прихильниками діяльності хат-лабораторій, вірили в світле майбутнє цієї форми колгоспної дослідної справи.

У 1946 році робота колгоспних хат-лабораторій потребувала негайного відновлення й спрямування, насамперед, на повсякденну допомогу високоврожайним ланкам. Звісно з метою налагодження й успішного їх функціонування потребувала поновлення регламентуюча документація. Вимагав негайного створення актив колгоспників-дослідників для визначення подальших дій у колгоспному дослідництві. До його складу, в першу чергу, мали входити передовики виробництва і врожайності. Кожна область УРСР з довоєнних часів вже мала досвід організації активу при хатах-лабораторіях. Зокрема, на Харківщині ентузіаст колгоспник-дослідник Д. К. Чайка (колгосп ім. XVII партз'їзду Богодухівського району) організував при хаті-лабораторії актив з 38 осіб по 6-ти виробничих секціях, які планували роботу самостійно: 1) секція цукрових буряків; 2) зернових культур; 3) садово-городня; 4) тваринницька; 5) організації й економіки колгоспного виробництва; 6) винахідництва і раціоналізації. План секцій доповнював спільний план хати-лабораторії, затверджений на загальних зборах колгоспу, який безпосередньо ставав невід'ємною частиною виробничо-фінансового плану всього колективного господарства.

На виконання ряду завдань поступово відновлювалася робота хат-лабораторій: складання річного агроплану на одержання високого врожаю, а також місячних робочих планів; проведення агротехнічного навчання; проведення аналізу ґрунтів з передових ділянок та аналізу добрив (за допомогою агрохімлабораторії МТС); проведення фенологічних спостережень за розвитком рослин; визначення приросту буряків; підрахування густоти насаджень рослин на гектарі за періодами росту; визначення стану вологості ґрунту; проведення метеорологічних спостережень, визначаючи початок польових робіт; визначення можливості весняних річних приморозків та влаштування захисту рослин; ведення записів спостережень в спеціальному

щоденнику передової ланки з урахуванням виконання та якості видів робіт на плантаціях; розгортання винахідницької роботи з удосконалення сільськогосподарських машин та знарядь. Виконання всіх завдань хат-лабораторій у комплексі націлювалося на допомогу високоврожайним ланкам і запровадження їх досвіду в практику всіх ланок колгоспів [1].

Всі післявоєнні тогочасні урядові рішення як союзного, так і республіканського значення, націлювалися на якомога швидше відновлення роботи колгоспів та їх дослідницької діяльності, що в сукупності було націлене на покращення рівня життя. Одним із важливих заходів в цьому зв'язку стала Республіканська нарада передовиків сільського господарства України 14–16 лютого 1947 року в м. Києві. Кращі колгоспники та представники земельних громад західних областей республіки зібралися в Державному ордені Леніна академічному театрі опери і балету ім. Т. Г. Шевченка з метою підведення підсумків господарювання минулого року та обговорення завдань на 1947 рік. В нараді взяли участь 1500 передовиків сільського господарства: тваринників, садоводів і городників, голів колгоспів, директорів МТС і радгоспів, бригадирів, ланкових, трактористів, комбайнерів, агрономів, зоотехніків, представників сільськогосподарської науки. Також взяли участь у зібранні працівники Міністерства сільського господарства і Міністерства радгоспів, обласних і районних земельних органів. В ході дводенних засідань прозвучало багато виступів: Г. П. Бутенка, А. І. Задонцева, Т. Д. Лисенка, М. О. Озерного, О. Н. Соколовського, М. С. Хрущова та інших, які висвітлювали післявоєнний стан галузей сільського господарства й перспективи подальшого їх розвитку [25].

Ближче до кінця 40-х років ХХ ст. колгоспна дослідна справа набула дещо інших конкретних урядових завдань, націлених на сталінську програму робіт по перетворенню природи. На той час, тісний і плідний зв'язок колгоспних хат-лабораторій з науково-дослідними установами мав гарні результати досліджень в сільському господарстві. Багато заходів націлених на підняття врожайності сільськогосподарських культур, а також продуктивності тваринництва і

створення міцної кормової бази в колгоспах були широко випробувані через колгоспні хати-лабораторії. Однак, на вимогу часу, поняття «хата-лабораторія» стало замінятися на «будинок сільськогосподарської культури», оскільки впровадження та освоєння колгоспами УРСР травопільної системи землеробства, а також вирішення багатьох задач, поставленим сталінським планом перетворення природи і трирічним планом розвитку суспільного тваринництва в колгоспах і радгоспах, потребували нових форм діяльності колгоспних лабораторій [26]. В пресі та документах почало фігурувати поняття «будинок сільськогосподарської культури» з метою керівництва дослідною роботою в колгоспах [27].

Протягом 40-х років ХХ ст. колгоспна дослідна справа, як система організації наукового забезпечення аграрного виробництва УРСР, пройшла складний шлях, враховуючи суспільно-політичні умови життя республіки, однак зарекомендувала себе дієвою формою дослідництва і достатньою мірою виправдала очікування науковців і виробничників. У роки Другої світової війни сільське господарство зазнало реформування окупантами. В той же час галузева академічна наука продовжувала репрезентуватися як в евакуації, так і на окупованих землях. Загарбники в основному перепрофільовували галузеві науково-дослідні установи для особистих потреб і їхні погляди не співпадали з переконаннями українських вчених, що залишилися в тилу. Стосовно стану дослідної справи протягом досліджуваного десятиліття, то, з'явившись і набувши стрімкого розвитку у 30-х роках, переживши складні 1941–1945 роки, зазнавши певних змін у формах і завданнях діяльності у другій половині 40-х років, колгоспна дослідна справа починала набувати відтінку комуністичного забарвлення. Вже наприкінці 40-х років в колгоспах функціонували будинки сільськогосподарської культури на заміну хатам-лабораторіям, завдання яких націлювалися на виконання оновлених урядових вимог щодо сталінського виконання плану перетворення природи. Цей період у розвитку колгоспної дослідної справи як системи організації наукового забезпечення аграрного виробництва УРСР став своєрідним фундаментом для створення і піднесення,

починаючи з 1950 року, нової форми колективної діяльності – колгоспної дослідної станції, що відіграла свою роль у баченні уряду на республіканському і союзному рівнях нових галузевих досягнень.

Список використаних джерел

1. *Відновити* роботу колгоспних хат-лабораторій // Сільське господарство України. – 1946. – № 4–5. – С. 62–64.
2. *Вергунов В. А.* Колгоспна дослідна справа: з історії виникнення / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2007. – Вип. 32. – С. 21–33.
3. *Вергунов В. А.* Т. Д. Лисенко та колгоспна дослідна справа в Україні другої половини 30-х років ХХ ст. / Вергунов В. А. // Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2009. – С. 116–131. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 28).
4. *Вергунов В. А.* Колгоспна дослідна справа як феномен системи організації наукового забезпечення аграрного виробництва УРСР другої половини 30-х – середини 50-х років ХХ ст. // Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2012. – С. 154–171.
5. *Вергунов В. А.* 30-ті роки минулого століття: часи «великого перелому» та колгоспної дослідної справи / В. А. Вергунов // Миронівський інститут пшениці імені В. М. Ремесла Національної академії аграрних наук України (1912–2012) / За ред. В. С. Кочмарського. – Миронівка, 2012. – С. 55–57.
6. *Баленко В. В.* Колгоспна дослідна справа в УСРР/УРСР у другій половині 30-х рр. ХХ ст.: організаційний аспект / Матеріали 15-ої Всеукр. наук. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки», (29 верес. – 1 жовт. 2016 р., м. Київ) / Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК, Центр досліджень і науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, Акад. наук вищої освіти України, Акад. інж. наук України, Асоц. працівн. музеїв тех. профілю, Держ. політех. музей при НТУУ «КПІ». – К., 2016. – С. 16–18.
7. *Соколова Т. І.* І. В. Мічурін і колгоспна дослідна справа / Т. І. Соколова // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2013. – № 8 (197). – С. 205–207.
8. *Гомон Ю.* Хата-лаборатория в колхозе / Ю. Гомон ; НКЗ УССР. – Х. : Укрсельхозгиз, 1934. – 70 с.
9. *Лысенко Т. Д.* Колхозные хаты-лаборатории и агронаука (1937) / Т. Д. Лысенко // Агробиология. Работы по вопросам генетики, селекции и семеноводства. – М. : Гос. изд-во с.-х. лит-ры, 1952. – С. 201–220.
10. *Лысенко Т. Д.* Колхозные хаты-лаборатории и агрономическая наука / Т. Д. Лысенко. – М. : Гос. изд-во с.-х. лит-ры, 1949. – 31 с.

11. *Коваленко С. Д.* Ідеологи колгоспної дослідної справи про появу хат-лабораторій [Електронний ресурс] / С. Д. Коваленко // Історія науки і біографістика. – 2015. – Вип. 4. – Режим доступу : <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-4/12.pdf>. – Заголовок з екрану.

12. *Коваленко С. Д.* Колгоспна дослідна справа вжитті та творчій спадщині почесного академіка ВАСГНІЛ Т. С. Мальцева: українські мотиви [Електронний ресурс] / С. Д. Коваленко // Історія науки і біографістика. – 2016. – Вип. 1. – Режим доступу : <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/10.pdf>. – Заголовок з екрану.

13. *Коваленко С. Д.* Колгоспна дослідна справа Дніпропетровщини (за матеріалами журналу «На допомогу хатам-лабораторіям» (1936–1937 рр.)) / Коваленко С. Д. // Історія науки і техніки: зб. наук. пр. / Гол. ред. О. Я. Пилипчук. – К. : Вид-во ДЕТУТ, 2016. – Вип. 9. – С. 154–162.

14. *Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР / УРСР у 1935–1940 роках* : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України ; уклад. : В. А. Вергунов, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 474 с. – (Сер. «Аграрна наука в особах, документах, бібліографії» ; кн. 88).

15. *Колгоспна дослідна справа в УСРР/УРСР у 1934-1956 роках* : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України ; уклад. : В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко, Н. Б. Щebetюк, С. Д. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ТОВ «Наш формат», 2016. – 460 с. – (Сер. «Аграрна наука в особах, документах, бібліографії» ; кн. 96).

16. *Циков А. І.* Науково-дослідний інститут зернового господарства / А. І. Циков // Зернове господарство. – 1940. – № 11–12. – С. 58.

17. *Федоровський М. Т.* Вивчення агротехніки хатами-лабораторіями Донбаса / М. Т. Федоровський // Зернове господарство. – 1940. – № 11–12. – С. 51–57.

18. *Чебанов А. Ф.* Селекційна робота на пасіці / А. Ф. Чебанов // Колгоспне бджільництво. – 1941. – № 3. – С. 19–21.

19. *Українська нарада по бджільництву* [хроніка] // Колгоспне бджільництво. – 1941. – № 3. – С. 21–23.

20. *Вергунов В. А.* Науково-організаційні засади ведення сільського господарства УРСР в роки Другої світової війни : наук. доповідь / В. А. Вергунов, Г. І. Комликова ; НААН, ДНСГБ. – К. : ФОП «Корзун Д. Ю.», 2012. – 35 с.

21. *Канєвський О. П.* Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР / О. П. Канєвський. – К., Х., 1947. – 183 с.

22. *Державний архів Сумської області*, ф. Р-2891, оп. 1, спр. 4, арк. 12.

23. *В Наркомземі УРСР* // Сільське господарство України. – 1945. – липень–серпень. – С. 61–64.

24. *Нарада в справі колгоспного тваринництва // Соціалістичне тваринництво. – 1945. – № 2–3 (лютий–березень). – С. 3–9.*

25. *Республіканська нарада передовиків сільського господарства // Соціалістичне тваринництво. – 1947. – № 1. – С. 4–7.*

26. *Опытное дело в колхозе // Колхозная производственная энциклопедия / Глав. ред. В. В. Мацкевич. – Т. 2 : Навоз – Ячмень. – К. : Гос. изд-во с.-х. лит-ры, 1950. – С. 80.*

27. *Калачиков О. Т. Будинок сільськогосподарської культури / О. Т. Калачиков // Колгоспна виробнича енциклопедія / Голов. ред. : В. В. Мацкевич. – Т. 1. : Абрикоса – Молочні продукти. – К. : Дер. вид-во с.-г. літ-ри, 1950. – С. 70–72.*

References

1. (1946). *Vidnovyty robotu kolhospnykh khat-laboratoriy* [Resume collective houses laboratories]. *Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny* [Agricultural Ukraine], 4–5, 62–64. [in Ukrainian].

2. Verhunov, V. A. (2007). *Kolhospna doslidna sprava: z istoriyi vynyknennya* [The collective farm research business: from the history of]. *Istoriya ukrayins'koyi nauky na mezhi tysyacholit' : zb. nauk. pr.* [History of Ukrainian science at the turn of the millennium: scientific research journal]. Kyiv. 32, 21–33. [in Ukrainian].

3. Verhunov, V. A. (2009). *T. D. Lysenko ta kolhospna doslidna sprava v Ukrayini druhoji polovyny 30-kh rokiv XX st.* [T. Lysenko and collective farm research case in Ukraine the second half of the 30-s of the XX-th century]. *Poltavs'ke doslidne pole: stanovlennya i rozvytok sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v Ukrayini (do 125-richchya derzhavnoho doslidnytstva v ahronomiy i tvarynnytstvi)* [Poltava experimental field, the formation and development of agricultural research in Ukraine (to the 125-th anniversary of the state doslidnytstva in agronomy and animal husbandry)]. Kyiv. 116–131. [in Ukrainian].

4. Verhunov, V. A. (2010). *Kolhospna doslidna sprava yak fenomen systemy orhanizatsiyi naukovooho zabezpechennya ahrarnoho vyrobnytstva URSS druhoji polovyny 30-kh – seredyny 50-kh rokiv XX st.* [The collective farm research as a phenomenon right system of scientific support agricultural production Ukrainian SSR second half of the 30's - mid 50-th century.]. *Sil's'kohospodars'ka doslidna sprava v Ukrayini vid zarozhennya do akademichnoho isnuvannya: orhanizatsiynyy aspekt* [Agricultural research in Ukraine right from the birth to the academic life: the organizational aspect]. Kyiv : Ahrar. nauka, 154–171. [in Ukrainian].

5. Verhunov, V. A. (2012). *30-ti roky mynuloho stolittya: chasy «velykoho perelomu» ta kolhospnoyi doslidnoyi spravy* [30 years of the last century, the time of "great change" and a case of collective farm research]. *Myronivs'kyy instytut pshenytsi imeni V. M. Remesla Natsional'noyi akademiyi ahrarnykh nauk Ukrayiny (1912–2012)* [Myronivka Institute of Wheat named after V. Remesla National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (1912-2012)]. Myronivka, 55–57. [in Ukrainian].

6. Balenko, V. V. (2016). *Kolhospna doslidna sprava v USRR/URSS u druhiy polovyni 30-kh rr. XX st.: orhanizatsiynyy aspekt / Materialy 15-oyi Vseukr. nauk. konf. «Aktual'ni pytannya istoriyi nauky i tekhniky», (29 veres. – 1 zhovt. 2016 r.,*

m. Kyiv). [The collective farm research case in the Ukrainian SSR / USSR in the second half of the 30's XX century: organizational aspect / Proceedings of the 15th All-Ukrainian. Science. Conf. "Current issues of the history of science and technology" (29 sep. – 1 oct. 2016, Kyiv)]. Kyiv . 16–18. [in Ukrainian].

7. Sokolova, T. I. (2013). *I. V. Michurin i kolhospna doslidna sprava* [I. Michurin collective farm research and case]. *Visnyk Skhidnoukrayins'koho natsional'noho universytetu imeni Volodymyra Dalya* [Journal of East Ukrainian National University named after Vladimir Dal]. 8 (197), 205–207. [in Ukrainian].

8. Homon, Yu. (1934). *Khata-laboratoryya v kolkhoze* [Hata-laboratory on the farm]. Kharkov : Ukrsel'khozhyz, 70. [in Russian].

9. Lysenko, T. D. (1952). *Kolkhoznye khaty-laboratoryy i ahronauka (1937)* [Collective farm hut laboratories and agricultural science (1937)]. *Ahrobylohyya. Raboty po voprosam henetyky, selektsyyi i semenovodstva* [Agrobiology. Work on the genetics, breeding and seed production]. Moscow : Hos. izd-vo s.-kh. lyt-ry. 201–220. [in Russian].

10. Lysenko, T. D. (1949). *Kolkhoznye khaty-laboratoryy i ahronomycheskaya nauka* [Collective farm hut laboratories and economic science]. Moscow :Hos. izd-vo s.-h. lyt-ry. 31. [in Russian].

11. Kovalenko, S. D. (2015). *Ideolohy kolhospnoyi doslidnoyi spravy pro poyavu khat-laboratoriy* [Elektronnyyresurs]. [The ideologists research kolkhoz case of occurrence houses laboratories: electronic resource]. *Istoriya nauky i biohrafistyka*. [History of Science and biographical]. 4. Access mode: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-4/12.pdf>. [in Ukrainian].

12. Kovalenko, S. D. (2016). *Kolhospna doslidna sprava v zhytti ta tvorchiy spadshchyni pochesnoho akademika VASHNIL T. S. Mal'tseva : ukrayins'ki motyvy* [Elektronnyy resurs] [The collective farm research right and taking the creative heritage of honorary academician of Agricultural Sciences T. Maltsev: Ukrainian motifs: electronic resource]. *Istoriya nauky i biohrafistyka*. [History of Science and biographical]. 1. Access mode: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/10.pdf>. [in Ukrainian].

13. Kovalenko, S. D. (2016). *Kolhospna doslidna sprava Dnipropetrovshchyny (za materialamy zhurnalu «Na dopomohu khatam-laboratoriyam» (1936–1937 rr.)* [The collective farm research right Dnipropetrovsk (based magazine "To help Khatam-laboratories" (1936-1937)]. *Istoriya nauky i tekhniky : zb. nauk. pr.* [The history of science and technology: scientific research journal]. Kyiv : Vyd-vo DETUT. 9, 154–162. [in Ukrainian].

14. Verhunov, V. A., Kucher, V. I., Chernysh, O. O., Bilotserkivs'ka, A. S., Kovalenko, N. P., Makovs'ka, N. V. and Bazhan, O. V. (2015). *Derzhavne rehulyuvannya sil's'koho spodars'koyi nauky v USRR/URSR u 1935–1940 rokakh: zb. dok. I materialiv* [State regulation of agricultural science in the Ukrainian SSR / USSR in 1935-1940 years: a collection of documents and materials]. Vinnytsya : TOV «Nilan-LTD». 474. [in Ukrainian].

15. Verhunov, V. A., Kovalenko, N. P., Kucher, V. I., Chernysh, O. O., Bilotserkivs'ka, A. S., Davydenko, M. M., Shchebetyuk, N. B., Kovalenko, S. D., Makovs'ka, N. V. and Bazhan, O. V. (2016). *Kolhospna doslidna sprava v*

USSR/URSR u 1934-1956 rokakh : zb. dok. i materialiv [The collective farm research case in the Ukrainian SSR / USSR in 1934-1956 years: a collection of documents and materials]. Kyiv : TOV «Nashformat». 460. [in Ukrainian].

16. Tsykov, A. I. (1940). *Naukovo-doslidnyy instytut zernovoho hospodarstva* [Research Institute of Grain Farming]. *Zernove hospodarstvo* [Grain farming]. 11–12, 58. [in Ukrainian].

17. Fedorovs'kyi, M. T. (1940). *Vyvchennya ahrotekhniky khatamy-laboratoriyamy Donbasa* [The study of farming huts laboratories Donbass]. *Zernove hospodarstvo*. [Grain farming]. 11–12, 51–57. [in Ukrainian].

18. Chebanov, A. F. (1941). *Selektsiyyna robota na pasitsi* [Selection work on an apiary]. *Kolhospne bdzhil'nytstvo* [Kolohospne beekeeping]. 3, 19–21. [in Ukrainian].

19. (1941). *Ukrayins'ka narada po bdzhil'nytstvu [khronika]* [Ukrainian conference on beekeeping [Chronicle]]. *Kolhospne bdzhil'nytstvo* [Kolohospne beekeeping]. 3, 21–23. [in Ukrainian].

20. Verhunov, V. A., Komlykova, H. I. (2012). *Naukovo-orhanizatsiyini zasady vedennya sil's'koho hospodarstva URSS v roky Druhoyi svitovoyi viyny: nauk. dopovid'* [Scientific and organizational principles of agriculture in the USSR during the Second World War: a scientific report]. Kyiv : FOP «Korzun D. Yu.». 35. [in Ukrainian].

21. Kanyevs'kyi, O. P. (1947). *Vidbudova i rozvytok sil's'koho hospodarstva URSS* [Reconstruction and development of agriculture of USSR]. Kyiv, Kharkiv. 183 [in Ukrainian].

22. *Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti* [State Archives of Sumy region]. f. R-2891, op. 1, spr. 4, ark. 12. [in Russian].

23. (1945). *V Narkomzemii URSS* [In the USSR people's commissar]. *Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny* [Agricultural Ukraine]. 7–8, 61–64. [in Ukrainian].

24. (1945). *Narada v spravi kolhospnoho tvarynnytstva* [Meeting in the case of collective livestock]. *Sotsialistychne tvarynnytstvo* [Socialist Livestock]. 2–3, 3–9. [in Ukrainian].

25. (1947). *Respublikans'ka narada peredovykiv sil's'koho hospodarstva* [Republican meeting of advanced agriculture]. *Sotsialistychne tvarynnytstvo* [Socialist Livestock]. 1, 4–7. [in Ukrainian].

26. (1950). *Opytne delo v kolhoze* [Pilot case on the farm]. *Kolkhoznaya proyzvodstvennaya entsyklopedyya. T. 2: Navoz – Yachmen'* [The collective farm production Encyclopedia. T. 2: Manure - Barley]. Kyiv : Hos. yzd-vo s.-kh. lyt-ry. 80. [in Russian].

27. Kalachykov, O. T. (1950). *Budynok sil's'kohospodars'koyi kul'tury* [House crop]. *Kolhospna vyrobnycha entsyklopediya. T. 1 : Abrykosa – Molochniprodukty*. [The collective farm production Encyclopedia. T. 1: Apricot - Dairy products]. Kyiv : Derz. vyd-vo s.-h. lit-ry. 70–72. [in Ukrainian].

Рецензент:

Коцур А.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 12.02.2017 р.